

ספר ימינו 'ימינו' גמלה
ספרים 'עמריה' יב
הגאון ה-20
(ביאליק 1990)

נחתכים'. גם מבחינה חברתית אין הסבר לדבר: 'קרובי ומיודעי השתוממו. איכה יעשה למלמדת מינץ את בתו' (כח). מינץ הוא אדם עשיר ואין כל סיבה לכך שיקנה לבתו מקצוע אשר, כמפורט להלן, כרוכים בו טלטולים וייסורים וגמול כמעט אין בו: 'כי לא כמורות הנוצריות העבריות, כי נדחות הנה לכפר נדח וגויים ערלי לב יציקו להן כאשר עבריות הנה. ושכר הלימוד, אך נסעת הכפרה ואיננו, כבר אכלוהו הוצאות הדרך' (כח). ההסבר האפשרי היחיד לצעדו זה של מינץ בא בראשית הקטע הבא: 'ומזל אז מורה'. מינץ, שחטא בכך שלקח את לאה מן המורה שבו התאהבה, מקריב קורבן אדם ומביא את בתו לאותו מורה עצמו כדי שהבת תתאהב בו ותהיה לו תחת האם. נמצא אפוא שהרושם הראשון שלנו, שגם מזל וגם מינץ הם קורבנות אומללים כיוון שכל אחד מהם היה אנוס לתת אשה שאהב לגבר שאיננו מתאים לה, הוא רושם שטחי. למעשה, שניהם הקריבו את הנשים שאהבו לגבר שיביא עליהן את המוות. שניהם בוגדים, זה באהובתו ובאשתו וזה באשתו ובבתו; שניהם חוטאים מתוך אטימות וחולשה-המוסוות-כאהבה.

בסוף הסיפור, אם כן, ורק בסוף הסיפור, מבין הקורא כי שני הגברים הללו, ששניהם אהבו את תרצה על-פי דרכם ושהיא אהבה אותם, כעצם רימו אותה; הם הם אלה המביאים עליה את המוות. כאן מופיע שוב מוטיב כפל הדמות: 'רגע הבטתי בפני אבי ורגע בפני אישי. ראיתי את שני הגברים ויהי עם לבי לבכות, לבכות בחיק אמי... אבי ואישי האירו לי פניהם, באהבתם ובחמלתם נדמו זה לזה' (נגנד). שני הגברים האוהבים אותה ומרחמים עליה גורמים לתרצה לרצות לבכות ולברוח אל חיק אמה המתה, כלומר למות. מדוע? כי היא תופסת סוף-סוף שבעצם רומתה: האב איננו אב, האהוב אינו האהוב. סיום היצירה מוגש לנו דרך סמל המפתח המופיע בגלגול אחרון, ועכשיו אנו מבינים אותו בשלמות: 'אז זכרתי את בן אחי גוטליב, בבוא גוטליב לבית אחיו ואשת אחיו יושבת עם בנה ויקחהו גוטליב על זרועותיו וירקוד, והנה בא אחיו התדרה ויבט הילד בו ובאחיו ויטב פניו מהם וישלח ידיו אל אמו ויבך. כלו זכרונות תרצה' (נד). כמו התינוק, תרצה מבינה לבסוף שהיא תומרנה לצעד האומלל שעשתה על-ידי אלה שאהבו אותה, אך הקריבו אותה על מזבח העבר. בחירתה החופשית תוכננה על-ידי אחרים, על-ידי אביה ועל-ידי מינטשי, שבנסותם בבלי דעת לפצות את מזל הפכו אותו לאומלל שבעתים. הריקוד והצחוק של התינוק, (הווה אומר, כל פרשת אהבתה של תרצה) הם מגוונים ומבישים, מפני שמקורם באשליה, באחיזת עיניים. מאוחר, מאוחר מדי מבינה תרצה שהיא איננה לאה. אבל עכשיו כבר אין לתקן דבר; נשאר לה רק למות.

פורסם ב'מבואות', 1954; תיקונים, 1988.

ב. הרגל המתוקה
מקרא ב'תמול שלשום'

[א]

יוחנן לייכטפוס המכונה 'הרגל המתוקה', זה האומן המושלם, רכן של צבעים, הגר בצריף ליד חוף ימה של יפו ומלמד את יצחק קומר פרק במלאכת הצבעות, הנו אחת הדמויות הראשיות ברומאן הגדול של עגנון 'תמול שלשום'. הן בזכות עצמו והן בזכות תלמידו הנופל ממנו תופס 'הרגל המתוקה' מקום מפתח ברומאן. יתירה מזו: נראה כי דמות מיוחדת במינה זו היא גם אחד המפתחות הראשיים להבנת יצירתו של עגנון בכללה. על חשיבותו של הרגל המתוקה להבנת משמעותו של 'תמול שלשום' עמד כבר המבקר ברוך קורצווייל¹. קורצווייל דורש את שמו האמיתי של הרגל המתוקה, לייכטפוס, רגל קלה, כמעיד על יחסו הקל של האיש אל החיים. קורצווייל מעיר נכונה כי הרגל המתוקה הוא איש היצר השולט בנשים ובכלבים ומחליפם לעתים מזומנות; זהו אדם אסוציאלי, אינדיבידואליסט קיצוני ובלתי תלוי. הנשים, מעיר קורצווייל, משמשות לו לרגל המתוקה רק מעין שעשועים של עראי. עומד הוא מחוץ למעגל המסורת, הוא אינו קשור בערכיה ואיננו ניוזק על-ידיהם, שלא כיצחק קומר. עד כאן פירושו של קורצווייל, וכל הבאים אחריו קיבלו את גישתו בעניין זה במלואה וכצורתה ולא הוסיפו עליה דבר². אף אני סבור כי רוב הדברים שקבע קורצווייל בדין קבעם, אולם ראיתו את 'הרגל המתוקה' צריכה השלמה ממקום אחר, ורק מתוך השלמה זו עשויה להתגלות מלוא החשיבות שהועיד עגנון לגיבורו זה — ברומאן 'תמול שלשום', ובמסגרת יצירתו בכלל.

1 ברוך קורצווייל, מסכת הרומאן, עמ' 102-105.
2 אפרים צורף, ש"י עגנון האיש ויצירתו, עמ' 161: 'הרגל המתוקה מרבה לקרוא ספרים רוסיים, מבטל הכול ומלגלג על הכול. אנשים שכמותם פרקו מעליהם עול העבר, פנו עורף למסורת אבות ונוטלים הכל מן החיים כלאחר יד ובקלות דעת. לא בכדי שמו האמיתי של 'הרגל המתוקה' הוא: לייכטפוס (רגל קלה). לפנייהם אין בגידה באשה ואין מוסר כליות לגבי חבר. ולכן אין הם נפגעים מכלבים.'

כאותה של שב ואל תעשה אלא מנוחה שהנפש מתעוררת על ידה. (429). נמצא כי הרגל המתוקה, שאינו יודע עבירה מהי ואינו יודע מצווה מהי, מקיים בין מצוות עשה בין מצוות לא תעשה ועל-ידי כך מגיע הוא לאושר פנימי ולבו שרוי בהתעוררות ובמנוחה כאחת: 'ואף על פי שיש כאן דבר והיפוכו בא אני לידי מידת ההשתחוות' (430). מידתי ההשתחוות, האטאראקסיה, היא מידה גדולה בחסידות, ולא רבים הם המגיעים אליה. והנה בא כאן הרגל המתוקה, אותו קל שבקלים שאינו יודע רגש דתי אמיתי מהו, לייכטפוס זה החי חיי הפקר ביפו עם גרושות וכלבים, ומעיד על עצמו כי אינו עובר עבירות מחמת ציוויי שבלב, מקיים גם מצוות עשה, וזוכה לידי מידה גדולה זו של השתחוות! הרגל המתוקה נותן איפוא לקיסר את אשר לקיסר — ביפו, לאלוהים את אשר לאלוהים — בירושלים, יונק מטובם של שני העולמות ואינו ניזוק כלל ועיקר.

שמה זו מעטה היא לרגל המתוקה, הרי נמצא שלא רק שאין הוא ניזוק, אלא הוא אף זוכה למדרגה גדולה מזו: הוא זוכה להתגלות-בחלום של נכד הבעש"ט, ר' נחמן מברסלב, שמעלתו בעיני חסידיו (התופסים מקום נכבד בספר 'תמול שלשום' ועוד נשוב לדבר בהם) גדולה ממעלת כל הצדיקים וקרובה — ואולי זהה — לזו של משיח: 'ומשמם היה הולך לכותל המערבי. פעם אחת שהה שם עד לחצות לילה. באו חסידיו ברסלב לקונן על החורבן. נתנו לו קונטרס ואמרו לו, כאן אתה מוצא דברים הצריכים לנשמתך. נתן את הקונטרס בכיסו. כלילה ראה בחלמו פרדס מלא עצי בשמים. ביקש ליכנס לפרדס ולא הניחוהו. הציץ עליו בעל הפרדס ותארו כתואר רבי והושיט לו ידו והכניסו. למחר הלך אצל הכותל המערבי. שאלוהו חסידיו ברסלב נסתכלת בספרו של רבינו? אמר להם לא נסתכלתי בו. אמרו לו למה? אמר להם איני יודע. אמרו לו פניך מאירות, מה אירע אותך? אמר להם לא ארעני כלום. אמרו לו, אף על פי כן. נזכר בחלומי וסיפר להם. אמרו לו אשריך שזכית לראות את רבינו בחלום. שאלו אותו היאך היה רבינו באותה שעה? אמר להם. אמרו לו, זהו זהו' (376). על חלומות רבים אנחנו קוראים בספר 'תמול שלשום': חלומות טרופים ומסוכסכים, חלומות של התנגחויות בין עולמות ומאבקים פנימיים; אבל אין לנו עוד חלום אחד כחלום הזה שכולו מלא תמימות ושלמות ושלווה פנימית, חלומי של חסיד ירא ושלם. ומיהו הירא, החסיד החולם? הרגל המתוקה, הוא הוא ולא אחר, המופקר שבכל המופקרים, הניהיליסט, גילוייה של המהות היפואית שבספר בשיאה, הצבע המובהק, זה המלא לגבי יצחק את תפקיד המסית והמדיח הראשון במעלה! איש זה זוכה למה שלא זכו לו כל הצדיקים והחסידים טהורי-הלב ונקיי-הדעת שבספרנו: להתגלות העולם השלם של יודל חסיד מ'הכנסת כלה'. לא לחינם קורנות ומאירות פניו של הרגל המתוקה מזיו השכינה. קשה לנו לדמות בנפשנו וריאציה ניהיליסטית יותר, מרה ואכזרית יותר על הנושא העתיק

'פעם אחת הלך יצחק לחנוכת בית הכנסת של מרכז בעלי מלאכה ביפו... ראה לאדם אחד מוטל בתוך שלולית של יין והבריות מתקלסים בו. שאל יצחק מה זה? שחקו ואמרו, ישחקו הנערים לפנינו... אותו אדם, יוחנן לייכטפוס שמו'. זוהי הופעתו הראשונה של הרגל המתוקה בסיפור, וקל לראות כי אופייה של הופעה זו הוא מורכב ודווקני: יצחק פוגש בו בבית-הכנסת, אבל בשעה שהוא מוטל בו שיקור כלוט. מעין דבר והיפוכו קובע כאן הרגל המתוקה: איש קל דעת הוא, איש השוטה ומשתכר — אבל הוא מצוי בבית-הכנסת ומשתכר בשמחה של מצווה, כדרכם של יראים ושלמים רבים. מיד בהצצה ראשונה בדמותו מראה לנו עגנון כי גיבורו זה קובע זיקות לשני העולמות שהתהום ביניהם חוצה את 'תמול שלשום' לאורכו: עולם המסורת ועולם ההפקר. (תמול שלשום הוא רומאן של שני עולמות כשם שהוא רומאן של שתי ערים: ירושלים ויפו, ושתי גיבורות: שפרה וסוניה). שרוי הוא בשני העולמות כאחד. בהוכחות לקשריו של הרגל המתוקה אל עולם ההפקר אין לנו צורך: קורצווייל כבר עמד על עניין זה והטעים את חיי הבטלה שלו עם כלביו; את נישואיו לאלמנתו של רב אמריקאי וגירושיו ממנה מיד לאחר שבעת ימי המשתה; את הנשים המחזרות אחריו; את קלות דעתו; את סירובו לקבל על עצמו כל התחייבות חברתית שהיא. אולם, לאחר קבלתם של דברים אלו והכנתם, חייבים אנו לשים לב לקשריו האמיצים של הרגל המתוקה עם העולם שלכאורה צריך היה להיות זר לו זרות גמורה: עולם המסורת.

זכורים אנו כמה מתלבט יצחק בחזרתו לירושלים בשעה שהוא מבקש לשוב לחיים של תפילה וקיום מצוות, ולבסוף אין הדבר עולה בידו אלא למחצה. והנה בשעה שיצחק חוזר מירושלים ליפו, מתלבט בין שתי אפשרויות החיים והן ולא ורפיא בידיה, אומר לו הרגל המתוקה: 'רואה אתה יצחק, כשהייתי בירושלים לא חיללתי את השבת. וכשראיתי אדם עובר עבירה בירושלים הייתי מתמה, אפשר אדם עושה עבירה בירושלים. באמת איני יודע עבירה מה היא, אלא כשאני מבקש לעשות דבר ולבי אומר לי אל תעשה יודע אני שיש כאן עבירה. שואל אני את עצמי, אם עבירה היא למה מתאוה אני לעשותה? מתוך שאני מהרהר איני עושה, ומתוך שאיני עושה לבי נח, כאילו עשיתי דבר טוב. ועדיין איני יודע מה כאן טוב, אבל אני יודע שמנוחת הלב דבר טוב הוא, וכיון שכך מונע אני עצמי מכל דבר שדומה עלי כעבירה. אם כן שמה אף במצוות כן, שהרי מצוה היא עשייה, ועשייה מסלקת את המנוחה. מזדמן לידי לעשות דבר של מצוה ואני עושה, ואף על פי כן אין המנוחה מסלקת ממני, אדרבא היא מתוספת, לא

3 עמ' 71. סימון העמודים מכאן ואילך על-פי הוצאת שוקן, תש"ו, תשי"ב ותש"ך. ההדגשות כמובאות כולן שלי. ע' צ'

של 'צדיק ורע לו, רשע וטוב לו'. לפי שעה אין הדברים מחזוריים לנו עדיין כל צורכם, אך נשוב לנושא זה יותר מאוחר, כאשר ייתקל בו גיבורו של הספר, יצחק קומר.

אחת התימות המרכזיות ברומאן 'תמול שלשום' היא בעיית יחסו של יצחק קומר לבית הוריו. יצחק, הקשור קשר נפשי עמוק להוריו, לאחיו ולאחיותיו ואינו חדל להרהר בהם, חוטא להם חטא אחר חטא. מהרהר הוא תדיר שהנהנה הוא עומד לשלוח להם ממון לפרנסתם או להעלותם ארצה על מנת שיהיו מתקיימים עמו ברווח. הוא, פרנסתו מצויה ומעונו מרווח ונקי ומעותיו בידו, והם — זאת זוכר הוא בכל עת — מתענים ברעב, בלא קורת גג הגונה, בלא מיטה ובלא שולחן, ועוד חובות נוספים רובצים עליהם ממה שנטל עליו אביו כדי לממן את נסיעתו שלו לארץ ישראל. אלא שהחירוט המצפוני הזה אינו נושא פרי ואינו יוצא מכלל מחשבה לכלל מעשה. למעשה 'צובע' יצחק קומר גם את בני ביתו ומספר עליהם בפני סוניה דברים שלא היו ולא נבראו, משל עשירים ובני טובים היו, אחיו סטודנטים ואחיותיו פורטות על פי הפסנתר. שהלא כך מגדיר חמדת את אומנותו של יצחק: 'שדרך הצבעים לשפר דברים מכוערים' (377). אפס את עצמו אין יצחק מצליח לרמות, וההרהורים המציקים על אחיו, אחיותיו ואביו העני המדוכה רודפים ומענים אותו במוחשיותם עד יום מותו. והנה על הרגל המתוקה, אותו טיפוס אסוציאלי וחסר כל התחייבויות חברתיות ומוסריות, שומעים אנו כי העלה את אביו הזקן לירושלים והבטיח לו פרנסתו! 'כתב לו לאבא בוא לירושלים ואני מבטיח לך פרנסה בשפעי' (73).

דמותו של אביו של הרגל המתוקה חשובה לנו מאוד אף מצד עצמה, כי היא משלימה את דמות הבן. מי הוא אביו של לייכטפוס? 'אבא שלו מילידי קשינוב הוא וצייר איקונין היה. הניח את עירו ואת איקוניו והלך לאודיסה לצעיר שם בתי אטראות. לימים חזר לקשינוב ועשה לו בית מלאכה לאיקונין וחמשים פועלים היו עושים אצלו'. האב הוא איפוא הפרוטוטיפ של בנו, ודימוני הוא בטיבו ממש כמותו: מקצועו הוא — תעשייה של צלמים, של גילולים, דבר האסור מכל איסור. הרי הוא נוקט בידו, בפשטות, את מקצועו של תרח, ויוצר, על-פי תפיסתם של חכמים ראשונים ואחרונים וגדולי המסורת היהודית, אלילים! מעשיית הצלמים, זו שעליה התריעו עוד הנביאים, הולך הוא לאודיסה — אודיסה זו שפיו של גיהנום פתוח בה, על-פי האימרה העממית הידועה, ושם עובד הוא בתיאטראות — מוסד של חולין ופריצות קיצונית בעיני חכמי אותו דור, שיצחק קומר, למשל, או כל שאר חברינו החופשיים, ביפו, לא הגיעו אליו מעולם. ובירושלים מה מלאכתו? 'הרוסים היו קונים כל איקונות שעשה ומשלמים לו בעין יפה, ושאר כל הנוצרים גבאי הכנסיות שבירושלים היו מריכים עליו, זה אומר תקן לי איקונין שלי וזה אומר תקן לי איקונין שלי... אין כנסיה

בירושלים שאבא לא עשה שם' (73). אולם, אביו של הרגל המתוקה כמוהו כבנו, ואף שפרנסתו על עבודה זרה, מה אנחנו שומעים עליו? 'אבא שהוא אדוק ואינו שותה טיפת מים בלא ברכה לפניו ואחריה' (73). כוונתו של עגנון בהעמדת הטיפוס המוזר הזה ברורה לחלוטין. שוב נמצא לנו אדם הנמצא בשני העולמות וזוכה, אם כי באופן אחר, מברכת שמים ממעל ומברכת תהום רובצת תחת, ואינו ניזוק. גדולה מזו: הצדיקים והחסידים שבירושלים אנשי עירו של יצחק וקרוביו — ר' אלתר, הינדא-פועה, ר' חיים רפאל ואחרים — מתייסרים בייסורים קשים ומרים: זה רגלו נשברה וזה ביתו נפרץ, זה אין לו מה יאכל וזה נישך על ידי הכלב המשוגע, זה עיוור ושרוי בביתו כבקבר וזה מוטל על מיטתו משותק ודומם כמת, ואילו אביו של הרגל המתוקה 'מצא בירושלים פרנסה בריווח' (73) ואינו חושש כלום, אשריו וטוב לו בזה ובכא.

[ב]

אחרי שהגענו לידי בירורה של התיזה היסודית והבהרנו את קה-הדמות העיקרי באופיו של הרגל המתוקה, נחזור אל הקטע שפתחנו בו, הקטע המציג לראשונה את הרגל המתוקה בפני הקורא, ונססה להתעמק בו מעט יותר: 'אותו אדם, יוחנן לייכטפוס שמו, בעל מלאכות הרבה היה. ואף על פי שאין דעתנו נוחה מאדם שמלאכותיו מרובות, לגבי אותו אומן דעתנו שונה, שיוצרו בירכו בידיים ברוכות, שכל מה שעושה עושה יפה'. ליוחנן לייכטפוס ניתנת כאן הגדרה מדויקת, מונח טכני מובהק: 'בעל מלאכות הרבה'. מה פירושו של ביטוי זה? במקורות אין הוא מופיע בצורתו. רק יסודו, הצירוף 'מלאכות הרבה', נמצא במשנה שתי פעמים שהן אחת: שתיהן לשלילה, ושתיהן עניינן בעשיית עבירות. במסכת שבת פרק ז משנה א כתוב: 'כלל גדול אמרו בשבת: (1) כל השוכח עיקר שבת, ועשה מלאכות הרבה בשבתות הרבה, אינו חייב אלא חטאת אחת. (2) היודע עיקר שבת ועשה מלאכות הרבה בשבתות הרבה, חייב על כל שבת ושבת. (3) היודע שהוא שבת ועשה מלאכות הרבה בשבתות הרבה חייב על כל אב מלאכה ומלאכה'. כיוצא באותו דין נמצא גם במסכת כריתות פרק ג משנה י שם הוא מובא בדרך אגב, והנה, עיקרו של הדין בקביעת שלוש דרגות עונשין לגבי מחלל שבת. העונש הקל ביותר ניתן לאדם השוכח בכלל את הדין שאסור לעשות מלאכה בשבת. (מפרש ר"ע מברטנורא: כסבור אין שבת בתורה ואע"ג דמעיכרא שמע, עכשיו שכחו.) אין הוא חייב אלא חטאת אחת. העונש השני במידת חומרתו ניתן לזה היודע שאסור לעבוד בשבת, אולם שכח שהיום יום שבת הוא. זה חייב בחטאת על כל שבת שחילל. העונש השלישי, החמור מכולם, ניתן לזה שידע כי

טו
/
חוקי הנה
סלמית
רבינו יובל
הוא

אסור לעשות מלאכה בשבת, וידע כי שבת היום, ואף-על-פי-כן עשה מלאכה. הוא חייב בחטאת על כל אב מלאכה ומלאכה. הרלוונטיות של הדין הזה לכל פרשת הרגל המתוקה, יצחק קומר ו'תמול שלשום' בכלל, ברורה. הרגל המתוקה אינו יודע דבר, אין הוא יודע מהו פירושה של עבירה (כהודאתו בעמ' 429). ואין הוא יודע מצווה מהי. על כן עונשו קל, או יותר נכון, אין הוא נענש כלל; הוא זוכה בפרס, טוב לו וטוב לעולם. בדרך כלל, אומר עגנון, 'אין דעתנו נוחה מאדם שמלאכותיו מרובות' (79), אבל לגבי אותו אומן — שאני. על כורחנו אנו עונים אחריו אמן. ואילו יצחק, הטיפוס הדתי האמיתי הנגרר אחרי הרע, המבקש לחזור, המתחבט, הירא והמחפש — הוא המשלם על כל אב מלאכה ומלאכה בעונש כפול ומכופל. על-פי הדין, כמעט ונאמר — על-פי פסק-הדין של בית המשפט הסמוי, הבלתי הומאני מכל וכל (וטענותיו של עגנון, כי אין הוא קרוץ 'משורש נשמתו' של בעל המשפט והטירה, אינן מעלות כאן ואינן מורידות כלום) הריהו נופל קורבן לכלב המשוגע, לבלק, בעולם ההפוך של ההווה המתואר ב'תמול שלשום' נענש יצחק ולא הרגל המתוקה, והנביא המברך נעשה לבן-דמותו של סמאל. בלק הנאיבי, זה שביקש רק לברך ולהתיידד, נעשה מקלל. משטין וממית — ההיפך מגורלו של אב-דמותו הקדמון.

ברומאן הגדול של עגנון 'הכנסת כלה' מוצאים אנו סיפור מיוחד הנקרא 'בעל מלאכות הרבה' (עמ' ככה-קכו). זהו סיפור הנבלט בייחודו מתוך כל הסיפורים, האנקדוטות הקצרות ומעשיות-העם המשובצות למכביר בתוך אותה פיקרסקה עליזה ואופטימית הקרויה 'הכנסת כלה'. סיפור בעל מלאכות הרבה מהווה באווירתו הפסימית-דימונית דיסוננס חמור בעולמו התמים של ר' יודל חסיד. הוא מספר על עגי מרוד שהקב"ה נעתר לתפילתו וביקש להמציא לו פרנסה. שלח אליו את דיקרנוסא, המלאך הממונה על הפרנסות, להצילו מחרפת רעב, אלא שדיקרנוסא לא הצליח למוצאו בשום אופן, שכן עד שנשתלח ובא אליו כבר החליף אותו עני את מקצועו, שמא ימצא מזונותיו בעבודה אחרת. פרשה זו חוזרת כמה פעמים, ובסופו של דבר מצליח דיקרנוסא למצוא את אותו 'בעל מלאכות הרבה' רק לאחר שהלה כבר מת מרעב. שאלה נכבדה היא מה ראה עגנון לכלול סיפור דיסהרמוני שכזה — סיפור המזכיר את סיוטי הביורוקרטיה המטאפיזית של קפקא או גוגול — בתוך 'הכנסת כלה'. אבל לא בכך עניינינו כאן. במקום זה חשוב לנו להראות רק כי בעל המלאכות הרבות מצוי, מבחינת-מה, מחוץ לרשותה של האלוהות, וידה של זו קצרה מהגיע אליו. לגבי העולם של 'הכנסת כלה' מצב זה הוא לרועץ לאדם. עולם 'הכנסת כלה' הוא עולם החסד של האל הטוב והמיטיב. אדם 'בעל מלאכות הרבה' המפקיע עצמו מתחום שליטתה של האלוהות עד שאין לה תפיסה בו, נמצא מחוץ לתחום קרינת השפע האלוהי ואין לו קיום. אם נעביר תפיסה זו לעולם של 'תמול שלשום' נקבל הארה

חדשה למהותו של הרגל המתוקה. להימצא מחוץ לשליטתו של האל של 'הכנסת כלה' היא מעלה גדולה לגבי העולם של 'תמול שלשום'. שם האל אינו מחבב אלא את אלו שהם בעלי מלאכות הרבה. החלפת המלאכה היא סימן להיעדר שורשיות אמיתית, אולם בעולם של 'תמול שלשום' האורח האמיתי הוא דווקא הרגל המתוקה, זה הצולח במלאכת שמים ובמלאכת הארץ, המחליף מקצועות ונשים וגישות דתיות בקלות דעת גמורה. מי שהוא הנידח והקורבן בעולם של 'הכנסת כלה', הוא האיש המרכזי שבכל אשר יעשה יצליח בעולם הדימוני של 'תמול שלשום'. כאן השיטה מהופכת: דווקא צאצאו של ר' יודל מ'הכנסת כלה' נעשה כאן הנידח והקורבן. תחנוניו, תפילותיו ובקשות הרחמים שלו אינם יפים כלום בעולם שבו הדרך היחידה לשכנע את השמים לעשות איזה נס ולהוריד גשמים היא לעלות ולנושכם בשיניים. נשיכה כלבית בדבעי⁵. שמים המצייתים רק לצו השיניים הם השמים החופים ומגוננים על 'בעל מלאכות הרבה' וכל שכמותו.

המושג 'בעל מלאכות הרבה' הוא, כפי הנראה, חידוש עגנוני. אולם היפוכו, המושג 'בעל מלאכה אחת', מצוי לרוב בספרותנו, ותמיד במובן של הבלתי מנוצח, העדיף על כל יריביו: 'כמאמר בעל הלצה שנפשו לא מצא מעולם מנוצחת כי אם מבעל מלאכה אחת'⁶; או למשל: 'זכבר אמר הרמב"ם משל, מימי לא ניצחני אדם אלא בעל מלאכה אחת'⁷. אולם שוב: בעולם ההפוך של ימינו מי שהוא בעל מלאכה אחת הוא נחות; בעל המלאכות הרבות, הוא הוא גיבור דורנו. השורשים, היסודיות, העמקות, עשויים היום רק להפריע. בעולם הזה הכל נשמעים לבעל מלאכות הרבה, עד שיכול הוא לומר דרך תמיהה, כאשר הוא מצווה על הכלב צוציק לבל יפגע ביצחק והכלב אינו מצייט לו: 'צחק הרגל המתוקה ואמר, העולם פסק מלשמוע לי' (428).

בעולמנו זה שולט איפוא הרגל המתוקה. הוא הוא בחיר אלוהים ורצויו. אולם מתוך הדגשה מרובה שהדגשנו את זיקת העולם השמימי, עולם הדת, אל הרגל המתוקה (מעשה ר' נחמן מברסלב, קיום המצוות בירושלים), עשוי להיעלם מעינינו אופיו השטני של אותו אדם. הוא בחיר האל, הוא בחיר סמאל. עגנון מתאר את עולמו של הרגל המתוקה בצבעים מפיסטופליים-גיהינומיים מובהקים: 'אשמורה שניה כבר יצאה ועדיין היה הרגל המתוקה יושב ומדבר. הים הגביה קולו וגליו הקישו בקול כדופקים על דלתות שאינן נפתחות, ורוח צוננת ולחה התחילה נושבת. אור כחלחל פתוך בגפריית הבהיק, וים

5 עיי' בעמ' 474, 582, 393, 595 ו-606 על-פי סדר זה.

6 ראה אליהו בן אשר, הקדמה חרוזית ל"מסורת המסורת", לונדון 1867, עמ' 97.

7 ראה ' בכרך, שו"ת "חיות יאיר", פרנקפורט דמיין תנ"ט, עמ' מה.

על תכונה זו של יצחק, היעדר כוח הרצון, משמיענו עגנון פעמים רבות. לסוניה, סמוך לפרידתם, 'ענה יצחק ואמר, רוצה אני. אמרה סוניה קולך חלש, כאילו ניטל כוח רצונך. תמיהה אני אם יש לך אפילו קורט של רצון' (184). והמחבר אף הוא מעיד ואומר: 'מיום שנולד לא היה דבר שנעשה כרצונו' (9). ואדם ללא רצון, אין הסימפטיה של הרגל המתוקה מועילה לגביו. סופו שהחוטם המושאל שלו, אותה מהות חדשה, יפואית, שקיבל מיד הרגל המתוקה, מרקיב ונושר. לא לחינם קופץ עליו צוציק הכלב ומבקש לנושכו, פעם ופעמיים ושלוש. לאחר זמן בא בלק ומוציא נשיכה זו מן הכוח אל הפועל.

[ג]

את הקטע שבו מופיע יוחנן לייכטפוס לראשונה ניתחנו, ומצאנו שהוא עתיר משמעויות. חשוב יותר הוא הקטע שבו מופיע הרגל המתוקה בפעם האחרונה. קטע זה, שבגלל חשיבותו הרבה להבנת היצירה נביאנו כלשונו, מציג לפנינו את אחד הסמלים המרכזיים שבתמול שלשום, אולי המרכזי שבכולם. באותו קטע המסיים את החלק השלישי של הרומאן, ובו נפרד יצחק עולמית מיפו ומן הרגל המתוקה, חוזר המחבר ומציג את הרגל המתוקה הצגה סימבולית שלמה, בלשון מגובשת עוד יותר מאשר עד כה: 'הרגל המתוקה חזר ממקום שחזר, ששם עשה מוכני לחדר שעומד על גבי חדר, שאם יבואו פקידי התוגר לבלוש את המקום מסבבים מין קפיץ ועולה חדר זה שלמטה ואין מכירים כלום' (457). סמל זה יחזור שוב בצורה בהירה יותר, כפי שנצטט מיד, אולם כבר כאן מתחיל הוא להתפענח: הרגל המתוקה הוא איש שני החדרים. חדר עומד על-גבי חדר: חול וקודש, רוח וחומר, חיים של הפקר וחיים של קדושה עם קיום מצוות, גרושה וכלב על חולה של יפו והתגלותו של ר' נחמן מברסלב, המכניסו אל תוככי הפרדס. הרגל המתוקה נפרד מן הקורא תוך הדגשת חוכמתו השורשית ביותר: יודע הוא לעשות איזה מוכני, מין קפיץ, שבעזרתו קופץ החדר שלמטה ועולה ונבלע בחדר העליון ואין מכירים כלום. הוא חי בעולמה של יפו ליד חוף הים, אבל כשהוא מגיע לירושלים ואל חסידי ברסלב הוא מסובב את הקפיץ, והחדר שלמטה נבלע בחדר שלמעלה ואין מכירים כלום. ביפו אין הרהורי ירושלים טורדים אותו, ובירושלים אין הוא נידון על מה שעשה ביפו. הוא קל-הרגל, איש הקפיצה, שליטס וקיסרס של שני העולמות, של שני החדרים, של הבית ושל העלייה. חוכמה זו מלמד הוא לכלביו ('קפיצות של חכמה', 73) וחוכמה זו הוא מבקש להורות אף ליצחק: להיות אזרחם של שני העולמות, תושב שתי הערים. אולם מה עולה לו ליצחק?

ויבשה כמו נבהלו. הכלב נבח מתוך שנתו, גירד את עורו וצימצם את עצמותיו הנבהלות. ושוב הבהיק זיו אימים מקצה השמים ועד קצותם והים שאג שאגת אדירים' (76). על הקשר של הכלב עצמו לקוטב השטני מעיר עגנון כמה פעמים, כגון כסיפור על המורדים באלוהים שנתגלגלו בכלבים (472) או כאשר אומר הוא על בלק שהוא מתנהג 'כסמא' ל שקרוי כלב והוא ממונה על הגיהנם וצועק הב הב' (300-301).

הרגל המתוקה הוא האומן המושלם. הכל צריכין לו ואין הוא צריך לדבר. הוא הוא המלמד את יצחק את מלאכת הצבעות כהלכתה (75-77). הצבעות, כאמור, היא גילום מהותו הפנימית של הרגל המתוקה. הצבע אינו מתייחס לפנימיותם של הדברים, היא אינה מעניינתו. קל להפוך את הכלי הצהוב לאדום ולירוק בלא להתעמק במלאכת התקנתו של הכלי הנצבע. עגנון מדגיש כי אחר שלמד יצחק לקח מפיו של לייכטפוס ידו נעשתה קלה' ולהלן 'מצא את נפשו רווחת וידו קלה' (77).⁸ אכן, על הקשר הזה שבין הצובע והצבוע והמעבר מחיי המסורת לחיי החולין של יפו שטעם הפקרות בהם, כבר עמדו אחדים, ולא נאריך בכך. לענייננו חשוב רק לזכור כי יצחק ביצירה זו שלנו אינו אלא שוליה של צבעים, ואילו הרגל המתוקה הוא הארכיבע שהכל נזקקין לו, בין בישיבה של מטה בין בישיבה של מעלה; ובעל הארמון (76), העומד על אסקופת הבית ומשול לאסקופה זו, מבטל דעתו מפני דעתו, מעביר כעסו ומחניף לאומן, כאשר רק מחכך הרגל המתוקה בחוטמו.

ועל חוטמו של הרגל המתוקה אין אנו רשאים לעבור בשתיקה. הרגל המתוקה מספר ליצחק סיפור קטן על אדם שהניח שיחתכו את חוטמו וירכיבוהו בפניו של הדוכס שחוטמו נקטע. 'כל זמן שהיה זה חי והסימפטיה שלו לדוכס היתה חיה אף החוטם היה חי, כיון שנעשה מת בטלה סימפטיה ונשר החוטם' (425-426). לאחר זמן, אגב שיחה עם יצחק, מזכיר הרגל המתוקה את עניין החוטם ואומר: 'רואה אתה יצחק, כיון שנעשה אדם מת, חוטמו ששווה בעיני הדוכס כל זהב שבאוצרותיו מרקיב ונושר. וכאן תפס הרגל המתוקה את עצמו בחוטמו והתחיל צוחק חה חה חה. ומיד שינה את קולו ואמר מתוך עצבות, מה מועילה הסימפטיה אם כח הרצון מת' (430). מורו של יצחק, הרגל המתוקה, היה מוכן לתת לו את 'חוטמו', את גילום החומריות הרחרחנית והמשמשנית שבו, את היסוד העולמאי הזה שהוא חי בחיי הגוף ויקר לו מכל וכלה ומת במיתתו. סימפטיה יש לו לרגל המתוקה אל יצחק, אלא שיצחק אינו יכול לקבל את מתנתו של הרגל המתוקה ולהיות כמותו. 'מה מועילה הסימפטיה אם כוח הרצון מת'.

8 וכן בעמ' 136: 'הרבה למד יצחק מן הרגל המתוקה... ידו קלה כנפשו ונפשו קלה כידו. מקל הרגל לקל היד.'

שבחצרה של העגונה. מאחר שהיה סומא בשתי עיניו ולא היה צריך לאורה היה מסתפק בדירה שאין בה חלונות... וכשהרגיל עצמו מצא בה דבר טוב, שבדיוטא העליונה שבחצר קבעו להם הברסלביים את בית תפילתם, ופעמים כשחסר להם עשירי למניין קוראים לו, ותפילתם הרי עריבה מחיה נפשות... ובשבת בבוקר אחרי התפילה כשראש החבורה קורא לפני החבורה כסיפורי מעשיות של רבי נחמן, דומה שאין תענוג כתענוג זה' (532). מוטיב 'שתי הקומות' של הרגל המתוקה חוזר ונקשר כאן בקשר אחר אל דמותו של ר' נחמן מברסלב, שאף הוא מצדו קשור אל הרגל המתוקה — שהרי הוא נגלה אליו בחלום בהיותו בירושלים. הרגל המתוקה מצוי אפוא בשתי הדיוטות, בתחתונה 'הבלתי חוקית' ובכית התפילה שבעליונה, ונוח לו וטוב לו בשני העולמות ואין הוא מתיירא מ'פקידי התוגר' הבאים לבלוש אחריו. היפוכו בר' חיים רפאל. שמו מעיד עליו: חיים — שחי הוא, ורפאל, מלשון רפאים — שמת הוא בחייו ונתון כל חייו בדיוטה תחתונה הדומה לקבר. 'ר' חיים רפאל סומא היה ולא ראה מאורות מימיו' (531). העולם הזה אינו קיים כלל לגבי דיודו. מבחינתו שלו הרי העולם הזה, הדיוטה התחתונה, אינו אלא חורבה מתמוטטת, חסרת חלונות, ללא אור ומלאת ריח רע (532). ב'עולם הזה' שלו נתון הוא תמיד בתוך כלא גופו העיוור, בחורבה המתמוטטת של בשרו; אבל חווייתו האמיתית, הרוחנית, היא בבית התפילה של מעלה, בדיוטה העליונה. שם יודע הוא תענוג, ושם מקור חייו. אם לייכטפוס זכה בשני העולמות, ויצחק עקור ומנודה משניהם כאחת, ר' חיים רפאל בחר לו אפשרות אחת: הוא חי רק בעלמא דאחי ואין לו כל יחס לעלמא הדין.

אפשרות זו של חיים רוחניים צרופים ללא קשר לדיוטה התחתונה תיתכן לא רק על-פי נוסח ירושלים, כבמהדורה של ר' 'חיים-רפאל', אלא גם על-פי נוסח יפו. אלא שרוחניותה של יפו אינה התורה, כי אם האמנות. זוהי הברירה של חמדת. חמדת, ממש כר' חיים רפאל, מעביר מעליו את העולם הזה ומשתקע באפלה (העיוורון). מעלה הוא לנגד עיניו את דמות זקנו, את שבוש ואת מימי הסטריפא ההולכים לאט, ומעולמה של יפו מעלים הוא את עיניו. 'נשכה סוניה את שפתה ופשטה את ידה הריקה כלפי עלייתו של חמדת ואמרה, חושך, אין שם אור' (415). 'אמרה יעל, בחושך אתה שרוי... אמר שמאי, מנורתך היכן? אמר חמדת בלהב עלתה. אמר לו אם כן הדלק נר. אמר לו, אם נר, צריכים לחפש בנרות, ונרות אין לי' (416). 'אותה שעה ישב חמדת במרפסת שלפני חדרו והביט לתוך האפלה שכל מיני צללים טיילו בין אילנות שבגינה' (414). 'היכן אני, שאל חמדת את עצמו בלחש... נראתה לו שיבוש עירו עם בית המדרש הישן' (415). ואכן, דירתו של חמדת נתונה היא בעלייה, בדיוטה עליונה המנותקת מן התחתונה ואינה עשויה להיבלע בה: 'רואים שם בית קטן ועליו כמין עלייה

גורלו של יצחק מתפרש באופן סימבולי בקטע החלום הבא, שהוא אחד הקטעים העשירים ביותר בספר. את מלוא משמעותו של הקטע לא נוכל להסביר. כאן נאמר רק, לצורך הבנת החלום, באופן דוגמאטי וללא כל הוכחה, כי בתמול שלשום' הנעליים, כיסויו התחתון של הגוף מצד הרגליים, הן ההיפוך הסימבולי המוחלט לכובע, שהוא כיסויו העליון של הגוף מצד הראש. הנעליים הן יפו ועולמה; הכובע — ירושלים ועולמה. אלו הם החדר התחתון והחדר העליון, בלשון הסימבוליקה העגנונית. בקטע החלום שנצטט מיד מסמל אובדן הנעליים את ניתוקן של יצחק מעולמה החומרית-חומרי של יפו, ואובדן הכובע — את ניתוקן מן העולם הדתי-רוחני של ירושלים. 'בא בעל החלום אצל יצחק ומשכו אצל הים. שכח שם את מנעליו. חזר אצל מנעליו. הפריחה רוח את כובעו. פגע בו אדם אחד ואמר לו, בוא ואראך היכן כובעך. כיון שהלך עמו נעלם. עמד יצחק ברחוב יחף בלא מנעלים וראשו מגולה. שמע קול תפילה והלך אחר הקול. הגיע אצל בית של שתי דיוטאות, תחתונה חרבה ועליונה שמתפללים בה עולין אליה בסולם. והסולם עומד ישר. הטתה את הסולם ועלה. כיון שהכניס ראשו נסגרה עליו הדלת מבפנים וגופו מבחוץ. כך היה לילה אחד ושני לילות ושלושה לילות' (542). לאחר חזרתו של יצחק בשנייה ליפו, וממנה שוב לירושלים, הוא נשאר יחף בלא מנעלים (בלא יפו, סוניה) וראשו מגולה (בלא ירושלים, שפרה). בא הוא לבית בן שתי דיוטות: העליונה שבהן, הרוחנית, 'מתפללין בה'. מבקש הוא לעשות כמעשה הרגל המתוקה: 'מסבבים מין קפיץ ועולה חדר זה שלמטה ואין מכירים כלום'. רוצה הוא כי כל מה שהיה בעבר, כל מאורעותיו עם סוניה ביפו ישתכחו ולא יכירו כלום⁹, והוא יישאר בירושלים ויחיה במאה שערים עם שפרה שלו כאחד היראים והשלמים. אולם תוכנית זו אינה עולה בידו: ראשו נשאר בקומה העליונה וגופו בתחתונה; הדלת נסגרת עליו. אין הוא יכול לעשות כמעשה הרגל המתוקה, והוא נשאר תקוע בין שמים וארץ, וסופו שהוא נטרד משני העולמות, מת, כלה ועובר מן העולם שלא לתמימים הוא עשוי.

סמל שתי הדיוטות מופיע עוד פעם אחת, לפני סיפור נישואיו של יצחק. את הקטע כולו לא נוכל לצטט, על אף חשיבותו לענייננו (שכן גם בו חוזר סמל הנעליים), והדברים ארוכים מלפרטם כאן, אבל את ראשיתו המחזורית יותר נוכל להביא: 'ר' חיים רפאל היה דר בחדר אפל בלא חלונות, בדיוטא התחתונה

9 עגנון מרמז בזהירות לפתרון זה של החלום בקטע שבא אחרי כן: "לבסוף הלך חלומי ולא חזר. חזרה נפשו עליו ושכח את חלומי, כשם ששכח כמה דברים שראה בהקיץ, כגון יפו וכל חמודותיה... הנפש הזאת שביקשה מנוחה ביקשה לשכוח את כל פרשת העבר" (542-543). אלא שמעבר זה לדיוטא העליונה אינו עולה לה, לאותה נפש, יפה.

האומנות אל האמנות, מן המעשה אל תכלית המעשים, אל הפשר, לעולם לא יצליחו — לא על דרך ההתדמות לעיוור שאינו מבחין בצבעים כלל ושאינו לו אלא הקומה העליונה בלבד (חיים-רפאל, חמדת), ולא על דרך ההתדמות לצבע האמיתי, ששתי הקומות לו הן, ועיניו פקוחות (הרגל המתוקה). יצחק נידון לרע שבכל העולמות: להיות כלוא במרתף. ללא אפשרות של זיקה לשתי הקומות שמעליו: 'קשרו את יצחק בחבלים והכניסוהו לחדר מיוחד ונעלו אחריו את הדלת והגיפו את התריסים... היה יצחק יושב לו יחידי בחדר אפל ומקונן בקול איכה' (605).

הכלב בלק, שחי את חייו של יצחק בצורה מלאה ותודעתית יותר, המתיירא לחזור למאה שערים משום שהוא, בניגוד ליצחק, יודע שהמוות מצפה לו, שם, חווה אף חוויה אקסיסטנציאלית זו בצורה מורחבת ובהירה יותר: 'כדרך שעשה עסקן אחד מעסקני ירושלים שחזר לו ריחיים ולא מצא מעות לשכור לו פרדות שיגלגלו את גלגלי הריחיים, הלך וכינס כת של כלבים וקשר אותם לטחון לו את קמחו. ולפי שלא היה בו בבלק כח לברוח עמד והיה מקונן על עצמו כאילו כבר כפתוהו...' (570). הקטע ממשיך הלאה באותו עניין, ומסתיים כך: 'היאך נוטלין כלב בן חורין ועושיין אותו עבד עולם לסכב את עצמו אילך ואילך כחמור של בית הריחיים עד שהוא מת, וכשהוא מת משליכין אותו לאשפה כאילו לא כלום'. זהו גורלו של יצחק, כדיוקו.

הרגל המתוקה הוא האדם היחיד המסוגל להעלות את הדיוטה התחתונה למעלה, ככוח המוכני שלו. האדם היחיד, ולא היחיד מכל וכל. הרגל המתוקה חי לו עם כלביו ומלמדם קפיצות של חוכמה, אבל אותה חוכמה של קפיצה מכוח הכלבים באה לו. ופירוש אחרון לסמל שתי הדיוטות, זו שלמעלה וזו שלמטה, יימצא לנו באותו מיתוס קוסמוגוני מופלא של הכלב בלק שרבים נאחזו בו לפרשו, אולם דומה שאת עיקר תוכנו טרם מיצו. לענייננו חשוב קטע הסיום של המיתוס, הקטע הקשה ביותר: '...הכלב מלמטה והעיט מלמעלה... היה הכלב צועק מן האדמה והעיט צורח באויר... יבש הרקיע והיה העולם עומד ליחרב. באו אצל הכלב. שלח הכלב אצל העיט. נתעטף העיט בכנפיו ולא נענה. חזר ונתעטף ולא נענה. אמר לו לכלב, אם אין תפילתי מועילה, שמא שיניך מועילות. בוא וארכיבך על כנפי ואתה עולה עמי לרקיע ונושך בו... רכב הכלב על גבי העיט עד לרקיע, נשך הכלב ברקיע והתחיל הרקיע בוכה. נתרוותה כל הארץ מדמעותיו ונתמלאה מים. מאותן נשיכות נסדק הרקיע ונעשו לבנה וכוכבים' (474). הקטע כולו מהווה פאראפראזה או פארודיה על סגנונה של אגדה תלמודית, למשל אגדת חוני המעגל¹¹. העיט הוא זה שלמעלה. הוא הדיוטה

11 'תנו רבנן: פעם אחת יצא רוב אדר ולא ירדו גשמים. שלחו לחוני המעגל, התפלל וירדו גשמים...' (תענית יט עא). 'אבא חלקיה בר בריה דחוני המעגל הווה. וכי מצטרך עלמא

שחציה צפה על גבי הבית וחציה כמו מרפרפת באויר. נכנסים לחצר ועולים לעלייה. זו עלייתו של חמדת' (412). מבחינה אחת נמצא איפוא חמדת באותה ספירה שגם ר' חיים רפאל שרוי בה.¹⁰ ודוק: גם לעליית הגג של הברסלביים (532) כלעלייתו של חמדת, וכן אף לעלייה שיצחק רוצה לטפס ולבוא אליה בחלומו (542) אין עולים דרך הדיוטה התחתונה אלא היישר מן החצר. הרוצה לעלות לעלייה חייב לוותר כליל על הדיוטה התחתונה. הכול, לבד מן הרגל המתוקה, שהמציא מין קפיץ שמבליע את הקומה התחתונה בקומה העליונה, ונמצא זוכה בשתייהן.

חלומו הטורדני של יצחק, חלום שתי הדיוטות ונסיון העלייה בסולם לזו שלמעלה, מושפע באופן ברור מתמונת ביתו של ר' חיים רפאל כפי שראהו יצחק בהקיץ, ויש קשר אמיץ בין שתי הסיטואציות. אולם למעשה רודף אותו חלום זה, בשינוי צורה מסוים, עוד מתחילת דרכו הצבעית בארץ, הרבה לפני בואו לירושלים. לפני שפגש יצחק ברגל המתוקה לראשונה ועודו טרודן במלאכת הצבעות, חולם הוא חלום-בלהות אחד שכפי הנראה פוקד אותו שוב ושוב: '...ובלילה רואה היה את בעלי מלאכתו מושכים עליו כתפיהם ואומרים: צבע אתה, אי אתה צבע אלא לכלכן. ואם נתנמנם מציץ היה מתוך שנתו מתוך תיבה או ארון לראות היאך האומן עושה. מה האומן עושה, נוטל לו מלוא מכחולו צבע זורק לו בעיניו ומסמאו. טיפס ועלה בראש הגג להביט משם, שומט האומן את הסולם מתחתיו והוא נופל לתוך יורה של צבעים. וכבר נתיימש יצחק מכל הטבה, והיה מושך בעול בלב רגז, כאותם שלמדו מלאכתם באקראי ועושים כחמור של בית הריחיים, מגלגל גלגל הריחיים בעינים קשורות עד ששומט נפשו ומת' (71). אם נביא בחשבון את העובדה כי בית הריחיים מצוי בדרך כלל במרתף הבניין, נוכל לפתור לו ליצחק את חלומו, כפי שהוא עצמו יהיה מסוגל לפותרו רק באחרית ימיו: יצחק אינו יכול להגיע לדיוטה העליונה. נידון הוא להישאר סומא, בעיניים קשורות, במרתף, בתיבה או בארון סגור, מגלגל כחמור בית הריחיים את גלגל גורלו, הסתום והנעלם ממנו. העלייה לקומה העליונה בסולם אפשרית רק לאומן המומחה, לרגל המתוקה, ודמותו אכן מופיעה לראשונה מיד לאחר הקטע שצוטט לעיל. מאמצי ההעפלה של יצחק מן

10 וחמדת, כידוע, הוא עגנון גופו. מיוזגן השלם של שתי דמויות אלו ניתן לנו בסיפור 'אגדת הסופר' בדמותו של רפאל הסופר, היושב וכותב ספרי תורה בפרישות ובטהרה. הפרובלימטיקה של 'הדיוטה העליונה' לאור ההכרה בעקרות הבסיסית של מלאכת היצירה הספרותית היא עניין לעצמו, שעגנון דן בו בכמה יצירות. לפרשה זו ראה מאמרו של גרשון שקד 'היוצר' במכואות' מן ה-9.12.1954, ויש לקשור בו, כפי שהוכיח משולם טוכנר (לעגנון ש"י, עמ' 147-161) גם את מוטיב החכם הירושלמי, המופיע ביצירות אחדות של עגנון ותמיד באור פרובלימטי ביותר.

העליונה. 'רוחניותו' של העיט, העוף האצילי, מלך העופות, מודגשת כאן באופן בולט מאוד. העיט מתפלל, הכלב נושך. על העיט שומעים אנו כי נתעטף בכנפיו, והאסוציאציה המיידית כפולה: זו של הצדיק המתעטף בטלית, וזו של הצדיק שלבו מתעטף בו בתפילה, כמה שנאמר: 'תפילה לעני כי יעטוף ולפני ה' ישפוך שיחו'¹². אולם בעולם הדימוני של 'תמול שלשום' אין תפילתו של העיט, תפילת בית המדרש אשר בדיוטה העליונה, עשויה לפעול כל מאומה. עולם זה מציית ונכנע רק לכלב, לכוחה של הדיוטה התחתונה המתחצפת ועולה כלפי מעלה. המיתוס הקוסמוגוני של בלק אינו בא אלא להראות, כיצד הדיוטה התחתונה עולה 'מעשה מוכני' אל העליונה, נבלעת בה, מגעת לשמים ונושכת בהם. גם הבצורת הארוכה שעגנון מספר לנו עליה בסיומו של הספר (המזכיר כל כך את סיומו הנורא של סיפור המטאמורפוזיס של קפקא) אינה נשכרת אלא מכוח הנשיכה שנשך בלק את יצחק. והשמים מצייתים לו לרגל המתוקה, ליכלב הגדול' המיתי, לאלופם ומאלפם של הכלבים, לצבע המובהק, האומן הכופה את הגשם לירד לא בכוח התפילה כי אם בכוח הנשיכה. יתר על כן, אם תשאל מדוע זה נשמע העולם כולו לרגל המתוקה, בא המיתוס הקוסמוגוני של בלק ומשיב: משום שעולם זה שאנו חיים בו לא נברא בידי האל של 'הכנסת כלה', אלא הוא עולם מטורף וציני שנוצר על-ידי נשיכת הכלב. הארץ נוצרה כמכות זנבו, והירד והכוכבים — סימני נשיכתו. יצחק נישך ומת משום שנוול בעולם נשוך.

וקונו של עולם, מחשה הוא? כיצד הוא מקרב אליו אנשים כרגל המתוקה ורוחה את האחרים מעל פניו? על כך שתי תשובות ב'תמול שלשום'. אלא שכדי להבינן-כמו, שומה עלינו להיעזר בתיאוריה שפיתחה לאה גולדברג על דבר מציאותו של 'הגיבור הסמוי' בכתבי עגנון: 'מספר הסיפור, שהוא גם גיבורו הסמוי של הסיפור, איש יהודי פשוט ובר-לבב המוסר מה ששמע מאמו על שני תלמידי חכמים שהיו בעירו... והוא הוא זה, ולא המחבר, המאמין בתום לבו כי הדברים אשר סיפר לא לשם הדראמה הגדולה (באו)... אלא כדי לומר שבחה של אותה תקופה...'¹³. המספר התמים הזה של סיפור המעשה מתערב כמה פעמים במהלך הסיפור גם ב'תמול שלשום', כמו שמעירה בצדק לאה גולדברג כאותו מאמר, ואומר לנו דברים שנועדו 'לא כדי להעמידנו על האמת שבסיפור אלא כדי להסוות משהו, או, לפחות, להעמידנו על אפשרות תפיסתם של הדברים

למיטרא הוו משדרי רבנן לגביה ובעי רחמי ואתי מיטרא' (תענית כג עא).

12 תהלים קב א. ראה גם: 'היה נעטף בטליתו' (תוספתא טהרות ד, א); 'בהתעטף עלי נפשי את ה' זכרתי' (יונה ב, ח); 'זה עוטף בטליתו וזה עוטף בטליתו' (מד"ר קהלת א); 'הלכו להם ביער ונתעטף רוח האב, זלגו עיני הבן דמעות' (תנחומא האזינו ח).

13 לעגנון ש"י, ירושלים תשי"ט, עמ' 50. עיין גם להלן.

לפירושם לשני פנים¹⁴. ברור, למשל, כי כאשר מלמד המחבר סניגוריה על מנהיגי הציונים היושבים בבית הקהוה שבוינה (16) ומסביר כיצד 'טעו לחשוב שתכלית הציונות אסיפות', בעוד שכל הסיפור מחלחל אירוניה ולעג כלפיהם, אנחנו יודעים שיש כאן רובד לפנים מרובד, מספר לפנים ממספר. והנה ביחס לקונו של עולם, משמיע אותנו מספר הסיפור פעם אחת, ברגע קריטי אחד, על התערבותו במהלך העלילה: 'הגביהה שפרה ידיה כלפי מעלה ואמרה, אלי אלי, היטיבה עמי, שלא ישל אותו אדם על כל הרעות שהביא עלינו. היטיב עמה המקום ודיבר עמה מתוך לבה ואמר לה, אל תהי פתיה שפרה, כל מה שנעשה, מדעתי ומרצוני נעשה, ואין לך לבוא בטרוניא לא עם עצמך ולא עם יצחק' (422). לכאורה איפוא הכל שפיר, יש דין ויש דיין אמת, הבוחן ומשגיח וחותך הכל למוטב. אולם באותו קטע עצמו, באירוניה עגנונית אופיינית, מחלחל בתשתית הסימבולית של הסיפור תיאור מהופך לחלוטין של פרנסו של עולם, תיאור מזעזע כל-כך, מחריד וניהיליסטי כל-כך, שאין אתה מוצא דוגמתו לעזות בכל הספרות העברית החדשה: שפרה מתפללת לפני אביה שבשמים וממתינה לחשובתו. אבל תוך כדי כך מתחלף לה אביה שבשמים באביה מולידה, המוטל חולה במיטתו. מצפה היא לחשובה, והנה שפתיו האילמות של אביה רוחשות דבר. אלא שדיבור וגילוי זה אינו אלא אשליה בעלמא: 'עכשיו הוא ביפו, בתוך ציונים שכחי אלקים, ובוודאי שכח גם אותי. אבי בשמים, היאך אפשר לשכוח אותך'¹⁵ ישבה ובכתה עליו ועל עצמה ועל כל העולם כולו שכחי אלקים. אמרה שפרה בלבה, אני לא אשכח את אלהי, שבחמלתו עלי נתן בי דעת לחזור כל זמן שלא שקעתי במצולות החטא. אעשה תשובה, אעשה תשובה, ... עם שהיא מדברת לפני אביה שבשמים עמדה והלכה אצל אביה. החליקה את מצחו וקינחה את פיו. ניענע ר' פייש שפתיו. אמרה שפרה אבא אמרת לי כלום? הביט בה אביה בעיניו הקרושות. נודעזעה וצעקה, אוי לי אבא שכך עלתה לך בעוונותי' (422). אם בעוונותיה של שפרה ואם שלא בעוונותיה, הרי דומה עלינו כי לא רק יצחק ועולמו הם המנושכים, אלא גם קונם ויוצרם של כל אלה הוא המוטל משותק וקרוש במיטתו, דומם וחסר דעה. לא רק הארץ ניתנה לו לרגל המתוקה. גם השמים לו הם.

פורסם ב'הארץ', 1963.

14 שם, עמ' 49.

15 ויש לתת עניין לכאן את דברי רבינוביץ הנאמרים להלן: 'רבינוביץ אין לו עם כוראו ואין לו כנגד כוראו. מיום שהניח רבינוביץ את עירו ספק אם נזכר בו. מרובים ענייני אדם ואין לו פנאי לזכור את הכל' (450).